XI.

Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı

National Conference on the History of Turkish Pharmacy

25-28 Mayıs/May 2014, Kayseri

Bildiriler / Proceedings

Editörler / Editors
Prof. Dr. Afife MAT
Yrd. Doç. Dr. Halil TEKİNER

HALUK PERK SAĞLIK MÜZESİ KOLEKSİYONU'NDAN ÖRNEKLERLE ANADOLU ECZA HAVANLARININ TARİHİ GELİŞİMİ

Halûk Perk,[1] Burcu Özdemir[2]

[1] *Halûk Perk Müzesi, Avcılar, İstanbul.*

[2] *Arkeolog, İstanbul; ozdemir_burcuu@hotmail.com*

Bu çalışmada Haluk Perk Müzesi koleksiyonundaki havanlardan örnekler seçilerek Anadolu'da kullanılan havanların tarihi gelişimi karşılaştırmalı olarak anlatılmaya çalışılmıştır. İlk örneklerini M.Ö. 9000'e kadar götürdüğümüz havanların kullanım amaçları değişmemiş olup sadece form bakımından farklılıklar göze çarpmaktadır. Antik dönemlerde eczacılıkta kullanılan havanların da kullanım amaçları aynı olup diğer havanlardan ayırt edilme kıstasları boyutları ve formları olmuştur. Haluk Perk Müzesi koleksiyonunun büyük bir bölümünü oluşturan Antik Dönem Tıp Aletleri içinde yer alan ecza havanlarından seçili bir grup değinilen özellikler ile karşımıza çıkmaktadır. Kalkolitik dönemde yoğun olarak siyah taştan yapılan havanların formları küçük boyutta olup; çukurları genellikle daireseldir. Kesitleri ise "U" şeklindedir. Çukur kısımları sığ olanlar ise daha çok ezme amaçlı kullanılmış olabilir. Tunç çağlarında kullanılan havanlarda biçim olarak farklılıklar göze çarpmaktadır. Dört ayaklı kare biçimli havanların ayrı bir önemi vardır. Bahsedilen havanların ön kısımlarında kabartma şeklinde boğa başı yer almaktadır. Neolitik dönemden beri kutsal hayvan sayılan boğanın havanlarda da kullanıldığı görülmektedir. Antik dönemde yaşamış ve bu havanları kullanmış olan insanların burada yapılan ilaçların ayrı bir iyileştirme gücü olduğuna inanma olasılıkları yüksektir. Ritüel amaçlı sunumlarda da bu havanlar kullanılmış olabilir. Daha sonra Roma, Bizans ve Selçuklu döneminde havanlar aynı amaç doğrultusunda kullanılmaya devam etmiş sadece dış konturlarında dönemlerin motifleri uygulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Havan, müzeler

THE HISTORICAL ADVANCEMENT OF ANATOLIAN PHARMACEUTICAL MORTARS WITH SAMPLES FROM HALUK PERK MEDICINE MUSEUM

In this work, historical advancement of pharmaceutical mortars used in Anatolia has been tried to be explained comparatively by including selected samples from the collection in Haluk Perk Museum. The mortars' intended purpose haven't changed in time, whose first samples could be traced back to 9000 BC; however, differences in terms of form are in evidence. The intended use of mortars that were used in chemistry in ancient history was the same; yet, the criteria that distinguished them from other mortars were their dimensions and forms. A group of mortars included in Ancient Period Medicine Tools, which constitute a huge part of Haluk Perk Museum collection, confronts us with the qualities mentioned above. The forms of mortars that were intensively made

from black stone in Chalcolithic period were small in dimension, additionally their pits were circular. Their edges were U shaped. The ones whose pits were shallow might have been used with the purpose of grinding. Differences in forms attract attention in the mortars that were used in the Bronze Age. The square shape mortars that are four legged have particular importance. In the front faces of the mortars mentioned, bull heads can be observed as reliefs. It is seen that the bulls that were considered sacred since the Neolithic period were also used on mortars. It is highly possible that the people who lived in ancient times and used these mortars thought that medicine made in these mortars had a higher healing power. Also, these mortars might have been used in presentations that served for rituals. Later on, mortars were used with the same purpose in Roman, Byzantine and Seljuk periods; yet, the ornaments of those times were used on their outer contours.

Keywords: Mortar, museums

Havanlar, öğütme taşları ile aynı işlevi gören; tahıl ve bitki kökleri, baklagiller, kabuklu yiyecekler ve taneli yiyecekleri ya da kökboyama çıkarma gibi işlemleri gerçekleştirmek için kullanılan; öğütme taşlarından farklı olarak geniş kullanım yüzeyinde bir çukurluğun yer aldığı aletlerdir. Havan kelimesi köken olarak Farsçadaki "haven" kelimesinden gelmektedir. Erken dönem havanlarının çukurları genelde dairesel olup; kesitleri çoğunlukla "U" şeklindedir. Çukur çapları derin olanlar ile dövme işlemi, sığ olanlarda ise ezme işlemi yapılmış olması yüksek ihtimaldir. Havanelleri; elin aleti kolayca kavramasına uygun olarak işlenmiştir. Burada önemli olan noktalar, aletin ağırlığı (ağırlık arttıkça yapılan iş kolaylaşacak ve süre azalacaktır) elle kavrayabilme kolaylığı ya da kullanım yüzeyidir. İnsanlar tarafından değişik biçimde yapılanları çok uzun zamandan beri kullanılmaktadır. En eski örnekleri M.Ö. 35000'de görülmekle birlikte geleneksel yöntemlerle bir reçete hazırlamak için ve bu reçetede yazılan malzemeleri ezmek için kullanılmış olduğu düşünülür.[1] Erken dönemde bitki köklerinin ezilmesinde kullanılan havanlar daha sonra farklı uygulamalar içinde kullanılmaya başlamıştır. Özellikle drogların ezilip hazırlanması esnasında havanları mutfak araç gereci olmaktan sıyırıp daha karmaşık bir araç haline dönüştürmüştür. Havanların kökeni Anadolu'da M.Ö. 9000 yılına kadar uzanmaktadır. Neolitik dönemde (M.Ö 9000) kullanılan havanların bitkileri ezip özünü çıkartma ve kullanma amaçlı yapılmış olduklarını, kazılardan çıkan havanların tabanında bulunan kalıntılardan anlamaktayız.

Havanların en gelişmiş güzel örnekleri İslam metal sanatının işlenmeye başlandığı Karahanlılar, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Osmanlı İmparatorluğu döneminde görülmektedir. Bilhassa Osmanlılarda Türk geleneklerini temsil eden havan çeşitleri, işlemeli sanat güzellikleriyle kar-

şımızda çıkmaktadır. Bilhassa Anadolu'da pek yaygın olarak kullanılan sarı renkteki havanlar pirinçten yapılırdı. Bunun yanında malzeme olarak erken dönemlerde yoğun olarak kullanılan bazalt yerini pirinç, cam, seramik ve mermere bırakmıştır. Ayrıca eski eczanelerde yeşim, porselen ve akik gibi taşlardan yapılan havanların daha çok tercih edildiği bilinmektedir.

Günümüzde dahi yaygın olarak kullanılan havan ve havanellerinin kökeni oldukça eskiye uzanmaktadır. Bu çalışmada Halûk Perk Müzesi koleksiyonundaki havanlardan örnekler seçilerek Anadolu'da kullanılan havanların tarihi gelişimi karşılaştırmalı olarak anlatılmaya çalışılmıştır. Anadolu'da ilk örneklerini M.Ö. 9000'e kadar götürdüğümüz havanların kullanım amaçları değişmemiş; sadece form bakımından bazı değişiklikler yapılmış olduğu görülmüştür. Antik dönemde eczacılıkta kullanılan havanların da kullanım amaçları aynı olup; diğer havanlardan ayırt edilme kıstasları boyutları ve formları olmuştur. Halûk Perk Müzesi koleksiyonunun büyük bir bölümünü oluşturan Antik dönem tıp aletleri içinde yer alan ecza havanlarından seçili bir grup değinilen özellikler ile karşımıza çıkmaktadır. Kalkolitik dönemde yoğun olarak siyah taştan yapılan havanların formları küçük boyutta olup; çukurları genellikle daireseldir. Kesitleri ise "U" şeklindedir. Çukur kısımları sığ olanlar ise daha çok ezme amaçlı kullanılmış olabilir.

Tunç çağlarında kullanılan havanlarda biçim olarak farklılıklar göze çarpmaktadır. Dört ayaklı kare biçimli havanların ayrı bir önemi vardır. Bahsedilen havanların ön kısımlarında kabartma şeklinde boğa başı yer almaktadır. Neolitik dönemden beri kutsal hayvan sayılan boğanın havanlarda da kullanıldığı görülmektedir. Antik dönemde yaşamış ve bu havanları kullanmış olan insanlar burada yapılan ilaçların ayrı bir iyileştirme gücü olduğuna inanma olasılıkları yüksektir. Ritüel amaçlı sunumlarda da bu havanlar kullanılmış olabilir. Daha sonra Roma, Bizans ve Selçuklu döneminde havanlar aynı amaç doğrultusunda kullanılmaya devam etmiş, sadece dış konturlarında dönemlerin motifleri uygulanmıştır.

Koleksiyonumuza satın alma yoluyla kazandırılmış olan bahsettiğimiz havanları, dönemlerine göre tipolojik özelliklerine baktığımıza öncelikle Kalkolitik Dönem (M.Ö. 5000-3000) havanlarında (Lev. I, Res. 1-5) malzeme olarak siyah taş kullanılan bu havan grubunun tipolojik özelliklerine bakıldığında derin çukur ve sığ çukurlu oldukları göze çarpmaktadır. Form açısından farklılık gösterse de kullanım amaçlarının aynı oldukları düşünülmektedir. Sığ çukura sahip havanlarda ot ya da benzeri şifa sağlayıcı bitkilerin ezilip özünün çıkarıldığı ve o şekilde kullanıldığı düşünülmektedir. Derin çukurlu havanların ise daha çok sert bitkilerin ezilmesi sırasında

kullanılmıştır. Halûk Perk Müzesi'nde seçilen beş örnekle temsil edilen Kalkolitik Dönem havanlarının tümü siyah taştan yapılmıştır. Havanlar biri hariç sığ çukurludur ve kesitleri "U" şeklindedir. M 12237 envanter numaralı havanı (Lev. I, Res. 4) diğer havanlardan ayıran özellik kulp kısmının olması ve gövde kısmına yuvarlak kakma taşlarla motif uygulanmış olmasıdır. Havanların çapları ortalama 5-7 cm arasında değişmektedir.

M.Ö. 3000 – M.Ö. 1000 yıllarını kapsayan Tunç Döneminde kullanılan havanların (Lev. II, Res. 6-10) form ve malzeme olarak değiştiğini görmekteyiz. Malzeme olarak bazaltın yoğun olarak kullanıldığı bu dönemde havanların kullanım alanlarına göre formlarının değiştiği görülmektedir. Günlük hayatta kullanılan havanların formları genellikle yuvarlak olup; üçayaklı olarak yapılmışlardır. Fazla özen gösterilmeyen bu havanların mutfak işlerinde ya da bitki, buğday ve drogları ezme sırasında kullanıldığı düşünülmektedir.

Halûk Perk Müzesi'nde yer alan dört adet havanın diğerlerinden oldukça farklı özellikleri vardır. Dikdörtgen formlu olan bu havanlara boğa başı ile motif verildiği görülmektedir. Havanların oval formlu, sığ, üçayaklı ve malzeme olarak bazalttan yapılmış olması (Lev. II, Res. 7,8,9) açısından Küllüoba İTÇ havanlarıyla benzerlik göstermektedir.[2] Daha derin formda oval ve üç ayaklı havanlar ise malzeme olarak bazalttan yapılmışlardır. Bahsettiğimiz havanlar Anadolu'da Küllüoba dışında, Miken kültürü içinde Spata yerleşiminde, Kıbrıs'ta Pallini yerleşiminde, Suriye-Filistin Bölgesi'nde Athens yerleşiminde ve Mısır'da benzer havanlara rastlanmıştır.[3]

Neolitik Dönem'den beri kutsal hayvan sayılan boğa Hititler'de fırtına tanrısı Teşup'un simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır.[4] Bu kutsiyet sembolü çeşitli çanak çömleklerin üzerinde, mühürlerde ve stellerde karşımıza çıktığı gibi havanlarda da görülmektedir. Bu sebepten dolayı boğa başlı havanların günlük hayattan ziyade ritüel (dini) amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir.

Boğa başı kabartmalı havanlarda işlem gören bitkilerin Teşup'a sunu için yapılan bir hazırlık olduğunu düşünmek yanlış olmaz.[5] Burada ezilen ve öğütülen otların şifasının daha etkili olduğu da başka bir görüştür. Boğa başlı protomlara sahip boyutları yaklaşık olarak 20 cm olan bu havanların (Lev. III, Res. 12-17) benzeri Demir Çağında (M.Ö. 1200-330) Suriye'nin Tell Umm el-Marra yerleşiminde bulunmuştur.[6] Anadolu'da bu şekilde benzerlerine rastlanmayan boğa kabartmalı havanlara Hitit Dönemi'nde boğa ritonları olarak görmekteyiz.[7]

Roma döneminde (M.Ö. 30 - M.S. 303) zamanla gelişen teknoloji ve el becerisine bağlı olarak değişen yaşam şekli ve kullanılan aletlerin formu havanlara (Lev. IV, Res.18-19) da yansımıştır. Bulunan coğrafi özelliklere ve ham maddelere göre malzemesi değişen havanların çalışma kapsamına aldıklarımızın tümü beyaz mermerden üretilmiştir. Form olarak bakıldığında aynı atölyede üretilmiş olduğu düşünülebilir. HPM 7173 envanter numaralı havan (Res. 19) Batı Anadolu kökenli olup; oval formludur ve dört kenarında rahat tutulabilmesi için çıkıntılar göze çarpmaktadır. Bu çıkıntılar Roma Dönemi havanlarının hemen hemen hepsinde görülmektedir. HPM 7173 envanter numaralı ecza havanını diğerlerinden ayıran özellik çıkıntıların birine şerit yiv yapılması ve akıtacak olarak kullanılmasıdır. Ezilen bitkilerin posasının havanda kalması ve suyunun akıtılması için özellikle bir çalışma yapılmış olduğu göze çarpmaktadır.

Bizans'ta (M.Ö. 5-7. yüzyıl) tıp biliminin gelişimi Antik Yunan ve Roma bilgi birikimi ile yöre halkının uygulaya geldikleri geleneksel eğilimlerin karışımı ile olmuştur.8 Daha sonra kilise bu gelişime büyük katkı sağlamıştır. Bizans tıp biliminin gelişimi, kullanılan teknikler ileride Osmanlı ve Selçuklu döneminde tıbbın gelişimine katkıda bulunmuştur. Kullanılan havanların boyutları, dış konturlarında yapılan motif uygulamaları benzerlik göstermektedir (Lev. IV, Res. 22-23). Derin çukurlu havanların büyük boyutlu bitki ve bitki köklerinin ezilmesinde rahatça kullanıldığı düşünülmektedir.

Selçuklu Dönemi (M.Ö. 11.-14. yüzyıl) havanları (Lev. IV, Res. 24-25) daha sonraki dönemler için bir kanıt niteliğindedir. Malzeme olarak bronzdan yapılan havanların boyutları 16-20 cm arasında değişmektedir. Aynı malzemeden eli kolay kavrayan silindirik havanellerinde ise havanlarda olduğu gibi dönemin motiflerini görmekteyiz. Genellikle bitkisel motifler ve birbirine bağlı motifler sergilenmektedir.

Aynı zamanda Bizans ile etkileşim görülmekte ve havanların gövde kısımlarına kabartma tekniği ile çıkıntılar yapılmıştır. Erken İslami Dönem ve Erken Osmanlı Dönemi (Lev. V, Res. 26-30) olarak adlandırdığımız geçiş dönemlerinde ise havanların tipolojik özelliklerinde fazla değişiklik olmamış; sadece yüksek kaideli havanlar yapılmaya başlanmıştır.

Avrupa'da bu dönemde hekimlik ve eczacılık bir kargaşa ve gerileme içindedir. Orta Çağ kiliselerinde meydana gelen eczacılığın yapıldığı ve ilerletildiği tek kurum olmuştur. Manastırların bahçelerinde tıbbi bitkiler yetiştirilmiş, droglar elde edilmiş ve hekim rahipler ilaçlar hazırlamışlardır. Bu drogların ezilmesi ve tedaviye hazır hale gelmesinde havanlar kullanıl-

mıştır. İran ve çevresinden koleksiyona dâhil edilen havanların malzemesi bronzdur.

Osmanlı Dönemi'nde Süleymaniye dökümhanesinde yapılmış olan pirinç havan ve havanelleri (Lev. VI, Res. 31-37) koleksiyonun en gözde parçalarıdır. Yüksek kaideli, yuvarlak ağız çapına sahip olan havanların dış konturlarında oldukça gösterişli bezemeler yapılmıştır. Havanların aynı malzemeden yapılmış olan ince silindirik havanelleri takım halindedir. Özellikle saray eşrafınca kullanılan ecza ve mutfak havanları, reaya kesiminin kullandıklarına göre daha gösterişli ve özenlidir. Derin hazneli havanların yanı sıra sığ olarak yapılmış, küçük boyutlu nesneleri ezmek ve öğütmek için kullanılan havanlar da mevcuttur.

Teknoloji, bilim ve yaşam standardının gelişmesiyle birlikte havan kullanımında da gelişmeler meydana gelmiştir. Öncelikle havan ve havanellerinin yapımında kullanılan malzemeler çeşitlenmiştir. Cam, porselen, ahşap ve bronzdan yapılmış olan havanlara fazlaca rastlanmıştır (Lev. VI, Res. 38-41). Boyutlarında farklılık gözlenen havanlarda bir diğer farklılık ağız kısmında yapılan akıtacak yolu olmasıdır. Bu şekilde özü çıkartılan bitkilerin suyunu rahatça transfer etmeyi amaçlamışlardır. Koleksiyonda yer alan bazı havanellerinde diğerlerinden farklı bir yapım şekli görmekteyiz. Tutamak kısmı ahşap, vurma kısmı ise porselenden yapılan havanellerinin bu şekilde yapılma amacının havanelini hafifletmek ve daha kolay bir işlem gerçekleştirmek şeklinde olabilir.

Havanların tanımları yanı sıra havanellerine kısaca değinecek olursak; havanelleri, elin aleti kolayca kavrayabilmesi esasına göre yapılmaktadır. Önemli olan havanelinin ağırlığı ve ağırlığının hafiflemesi ile birlikte yapılan işin kolaylaşmasıdır. Form olarak silindirik gövdeye sahip olan havanelleri dönemlere göre farklı şekillere bürünmüştür. Kalkolitik dönemde siyah taş ve bazalttan yapılan havanelleri kaba olarak işlenmiş olup; kalın silindirik gövdelidir. Tek vurma yüzeyine sahiptir. Tunç döneminde havanlarda bir incelik görülmekte ve elin daha kolay kavrayabilmesi amaçlanmıştır. Roma döneminde artık el ustalığı fazlasıyla gelişmiş olup; elin rahat hareket etmesi, havanelinin hafifliği ile rahat çalışma ve incelik, dış görünümünde titizlik fazlasıyla göze çarpmaktadır. Bizans, Selçuklu, Osmanlı ve günümüz havanellerine bakıldığında tek vurma yönlü oldukları ve boylarının uzadığı dikkat çeker. Daha çok havan ile birlikte aynı malzemeden yapılıp bir takım halinde kullanılmaya başlamışlardır.

Kaynakça

1. Wright, K. "The origins and development of ground stone assemblages in Late Pleistocene Southwest Asia," *Paleorient* 1991, 17(1).
2. Öner, B. "Küllüoba Höyüğü Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Küçük Buluntuları (Yontmataş Aletler ve Metal Eserler Hariç)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.
3. Phillipson, L. *Hellenorientalia: the Near Eastern presence in the Bronze Age Aegean, ca. 3000-1000 B.C.: interconnections based on the material record and the written evidence: plus orientalia: a cataloque of Egyptian, Mesopotamian, Mitannian, Syro-Palestinia, Cypriot and Asia Minor objects from the Bronze Age Aegean*. Göteborg: Paul Aströms Förleg, 1990.
4. Beckman, G. "The Religion of the Hittites," *Biblical Archaeologist* 1989.
5. Laroche, E. "Tesub, Hebat et leur cour," *Journal of Cuneiform Studies* 1948, 2:113-36.
6. Schwartz, G.M., Curves, H.H., Dunham, S., Stuart, B. "A third-millennium B.C. elite tomb and other new evidence from Tell Umm el-Marra, Syria," *AJA* 2003, 107(3): 353 (Fig. 37).
7. Darga, M. *Hitit Sanatı*. İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Yayınları, 1992, s. 43.
8. Belen, D., Acıduman, A. "Diyarbakırlı Hekim Aetios ve ünlü eseri Tetrabiblon'da hidrosefali üzerine olan çalışması," *Türk Nöroşirürji Dergisi* 2008, 18(3):202.

KATALOG

Levha I

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

Levha II

Resim 6

Resim 7

Resim 8

Resim 9

Resim 10

Resim 11

Levha III

Resim 12

Resim 13

Resim 14

Resim 15

Resim 16

Resim 17

Levha IV

Resim 18

Resim 19

Resim 22

Resim 23

Resim 24

Resim 25

Levha V

Resim 26

Resim 27

Resim 28

Resim 29

Levha VI

Resim 32

Resim 33

Resim 34

Resim 35

Resim 36

Resim 37

Resim 38

Resim 39

Resim 40

Resim 41

Sideritis caesarea H.Duman, Aytaç & Başer (Kayseri dağçayı), Kayseri ve Kahramanmaraş çevresindeki dağlarda ve Yozgat - Çekerek'te yayılış gösteren endemik, tıbbi bir bitkidir. Adını Kayseri'den alan bu tür, insan faaliyetleri nedeniyle günümüzde yok olma tehlikesi altındadır.

Sideritis caesarea H.Duman, Aytaç & Başer (Kayseri dağçayı), native to the mountains around Kayseri and Kahramanmaraş as well as Yozgat - Çekerek, is an endemic medicinal plant. The species, named after the city of Kayseri, is currently under threat of extinction due to anthropogenic activities.